

MUVAHHİDLER HAREKETİ'NİN DOĞUŞU

Adnan ADIGÜZEL (*)

Özet

Muvahhidler Hareketi denilince ilk akla gelmesi gereken kişi Muhammed İbn Tûmert'tir. O, siyasi bir geleneği olmayan, orta halli sıradan bir ailenin çocuğudur. Onun eseri olan Muvahhidler Hareketi, XII. yüzyılın hemen başlarında karşımıza çıkan, bölgenin tarihi akışını değiştiren bir harekettir. Başlattığı hareket, Mağrib ve Endülüüs'te yaklaşık yüz elli yıl (1121-1269) hâkim olan Muvahhidler Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Muvahhidler Hareketi'nin temelinde iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma prensibi yer almaktadır. Onlar her türlü kötülük ve yanlışlıklardan Müslümanların ihmal ettikleri (temel referansları) Kur'an ve sünnete tekrar bağlanarak kurtulacaklarını iddia etmişler, bu düşünceden hareketle yeni bir dinî ve siyasi ıslahat hareketi başlatmışlardır. Bu çalışmada kısaca İbn Tûmert'in liderliğinde Muvahhidler Hareketi'nin ortaya çıkış aşamaları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muvahhidler Hareketi, Muhammed İbn Tûmert, Muvahhidler, Mağrib, ıslahat, asıllara dönüş.

The Emergence of the Almohads Movement

Abstract

The first and foremost man to mention about the Almohads Movement is Ibn Tumart. Having no political background, he was born into an ordinary middle class family. The Almohads Movement, which was launched under his leadership, was one that appeared in the early 12th century, later changing the course of history in the region. The movement that he initiated would lead to the establishment of the Almohads State, which ruled Magrib and Al-Andulus for about 150 years (1121-1269). Fundamental to the Almohads Movement was the principle of encouraging righteousness and forbidding evil. The movement argued that Muslims could free themselves from any evil and wrongdoing by recommitting themselves to Quran and Sunnah, the fundamental references which they ignored. Acting on this belief they launched a new religious and political reform movement. The present study basically aims to shed light on the initial states of the emergence of the Almohads Movement led by Ibn Tumart.

Keywords: The Almohads Movement, Muhammed Ibn Tumart, the Almohads, Magrib, Reformation, Return to the basic principles of Islam.

*) Yrd. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
(e-posta: adiguzela63@gmail.com)

Giriş

Mağrib'in fethi Müslümanlarca VIII. yüzyıl başlarında, Hz. Muhammed'in vefatı üzerinden daha yüzyıl bile geçmeden tamamlanmıştı. 86/705 yılında Mağrib valiliğine atanan Musa b. Nusayr, kıtanın en batısına kadar ulaşıp Atlas Okyanusu'na dayanan Müslüman askerî güçlerini güney kısımlara, Moritanya'ya doğru yöneltmiştir. Musa b. Nusayr, Berberilerle savaşarak Muvahhidler Hareketi'nin doğduğu Sûsulaksa'nın¹ da içinde bulunduğu bölgeyi ele geçirmiştir (İbn İzârî, 1950: 1-38; Tourneau, 197: 99 vd.).

Abbasislerin 750'de Emevilerin yerini almalarından itibaren Mağrib'te birçok yeni devlet kurulmuştur. Ancak burada kurulan devletler daha çok bölgesel bir güç olarak kalmışlar ve dar bir alanda hâkimiyet sağlayabilmişlerdir. Özellikle Kuzey Afrika'nın iç kısımları ve güneybatı Mağrib bölgesindeki iktidar boşluğu, ya da gevşekliği bu bölgede V/XI. yüzyıl ortalarında Abdullah b. Yasin'in davetiyle Murabıtlar Devleti'nin (1091-1147) kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Rivayetlere göre, Berberî Sanhâce kabilesinin Lemtûne boyunun başkanı olan Yahya b. İbrahim, hac dönüşünde, Mağribu'l-Aksâ'da, Merrakeş'in batısında, buraya yakın bir şehir olan Nefis'de fakih Ebu İmran'a uğramış ve ondan kendileri için İslamî kaide-leri kabilesine öğretecek bir rehber istemiştir. Ebû İmran, öğrencilerinden Abdullah b. Yasin'i bu iş için uygun görmüş ve onu bu iş için görevlendirmiştir. Abdullah b. Yasin, Lemtûneliler içinde İslamiyet'in öğretilmesi ve yaşanması için gayret etmiş, ancak halkın kendisine mukavemet etmesi ve karşı çıkmasından dolayı bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. O, kendisiyle birlikte buradan ayrılan Lemtûne kabilesi liderlerinden Yahya b. Ömer ve kardeşi Ebu Bekir b. Ömer ile birlikte 7-8 kişilik bir grupla Nijer Nehri üzerinde bir adaya yerleşmiş, burada bir *ribat*² kurmuştur. Bu ribat çok geçmeden birçok kimsenin akın akın geldiği bir merkez olmuştur. Çoğunluğu Lemtûne kabilesinden olan bu kimselere '*Murâbit*' (çoğulu, *Murâbitûn*) denilmiştir. Abdullah b. Yasin, burada kendisine son derece bağlı bin kadar müridi (Murâbit), en iyi şekilde yetiştirmiş, daha sonra kurulacak olan Murabıtlar Devleti'nin çekirdek gücünü meydana getirmişlerdir.

Murâbitlar, başlangıçta dini ve ahlakî ilkeleri ön plana çıkaran bir topluluk oldukları halde yeteri güce erişince çevrelerinde siyasi ve askerî olarak da hâkim olmaya başlamışlardır. Zamanla hâkimiyet alanları genişlemiş, kuzeybatı Afrika (Mağribu'l-Aksâ)'yı ele geçirmişlerdir. Sûsulaksâ'da Fâtîmîlere bağlı olarak varlığını sürdüren Şîf hâkimiyetine son vermişler, bölgede Malikîliğin hâkim kılınmasını sağlamışlardır. Murâbitlar, daha sonra Mağribu'l-Aksâ'nın iç kısımlarında, Merrakeş'in doğusunda yer alan Der'a Vadisi ve Sicilmâse'ye de hâkim olarak, bölgede (Mağribu'l-Aksâ'da) yerleşmişlerdir. Abdullah

- 1) Sûsulaksa, Fas'ın güneyinde, yukarı Batı Atlas Dağları üzerinde büyük masamsı bir yapıya sahip, yüksek zirvelerde yer alan bir alandır. Burada büyük yaylalar, derin vadiler, sarp boğazlar ve yüksekliği 4.165 metreye varan zirveler vardır. Bu bölge, uzunluğu 200, eni ise 40-100 km arasında değişen üçgenimsi bir yapıya sahiptir. Alanı yaklaşık olarak 20.000 km²'dir. Bkz. *Meydan Larousse*, IV, 520, İstanbul 1987; Provençal 1970: 73-76.
- 2) Dinî ve askerî müessese olarak tanımlayabileceğimiz Ribat kavramı için bkz. Köprülü 1974: 267-278; Hasan 1988: V, 347; Georges 1993, 734-738; Fisher 1997: 234.

b. Yasin'in liderliğini yaptığı bu hareketin kontrol alanı Sahra'dan başlayarak her yana yayılmıştır. Abdullah b. Yasin (451/1059 yılında) Murâbitların savaşlarından birinde yaralanmış ve akabinde ölmüştür.

Murâbitlar hareketinin askerî komutanlığını yapan Ebu Bekir b. Ömer'in gayretleriyle Murâbitların kontrol alanı Mağribu'l-Aksâ'nın büyük bir bölümüne yayılmıştır. O, 452/1060 yılında, Merrakeş (Kitabu'l-Hüel, 1979: 15,16; İdrîsî, 1863: 68; Zerkeşî, 1229: 5; İbn Haldun, 1284: IV, 184) şehrinin inşasını başlatmış ve 'âmir' unvanını almıştır. Ancak bir süre sonra buradaki idareyi amcasının oğlu Yusuf b. Taşfin'e bırakarak ordusu ile Kuzey Afrika'dan iç kısımlara (Sahra'ya) geçmiştir. Zeki ve cesur bir komutan olan Yusuf b. Taşfin, bütün gücüyle çalışarak Mağrib'te fetihlere devam etmiş ve bu arada Merrakeş'in inşasını da tamamlamıştır(1062). O, kısa zamanda ülkenin sınırlarını bütün Mağribu'l-Aksâ'yı içine alacak şekilde genişleterek amcasının oğlu Ebû Bekir b. Ömer'den daha büyük bir güce ulaşmış ve devletin liderliğini fiilen ele geçirmiştir. Yusuf b. Taşfin, Bağdat'taki Abbasî halifesine bağlılığını bildirerek *emîri'l-müslimîn* unvanını kullanmıştır (Ebu'l-Fidâ: I, II, 221; Ziya Paşa, 1859: 158).

Yusuf b. Taşfin, 3 Muharrem 500'de (4 Eylül 1106) arkasında güçlü ve çok geniş bir alanda hükümran olan bir devlet bırakarak 100 yaşında vefat etmiştir. Ölümünden kısa bir süre önce veliyaht tayin ettiği oğlu Ali b. Yusuf b. Taşfin, 22 yaşında devlet başkanı olmuş ve 537/1142'de ölünceye kadar ülkesini yönetmeye devam etmiştir. Ali b. Yusuf'un ölümünden dört yıl sonra, Muvahhidler Murâbitlar Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Sonuç olarak Murâbitlar Devleti, Ali b. Yusuf ve babası tarafından yönetilmiş ve sonra tarihe karışmış bir devlet olmuştur.

Ali b. Yusuf'un babası gibi güçlü bir şahsiyete sahip olmaması, yönetimde bazı aksaklıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. O, tavırlarının yumuşaklığı, hanımının etkisi altında kalması ve vali ve komutanlar gibi bazı devlet görevlilerinin vazifelerini ihmal etmelerine karşı gerekli müdahaleyi yap(a)maması gibi konularda eleştirilere maruz kalmıştır. Onun döneminde Merrakeş başta olmak üzere ülkenin her yerinde zengin ve güçlü durumdaki bazı kimselerin kural tanımayışları (içki, yabancıları taklit, israf, moda, aşırı eğlenceler vs.) karşısında pasif kalması ülkede genel havanın bozulmasına sebep olmuştur (İnan, 1964: I, 158; Özdemir, 1993; İmâmuddin, 1990: 306).

Yine askerî başarıların sürdürülememesi, farklı düşüncelere hoşgörüsüzlük ve yozlaşma siyasi olarak Muvahhidlerin güç kazanmasını kolaylaştırmıştır. İstismarlar, ilgisizlik ve bazı idarecilerin halka karşı sert tutumu Endülüs'te de Murâbitlar hâkimiyetini zayıflatmış, başta Kurtuba olmak üzere Endülüs'ün birçok yerinde isyanlar çıkmaya başlamıştır (Merrakuşî, 1949, 177; Halefullah, 1985, 52, 53).

Bu dönemde Murâbitlar Devleti'nin resmî fakihleri tam bir taklitçilik ve tutuculuk içindeydiler. Onlar, sadece fûruya ait konularla ilgilenmekte, akla ve düşünceye dayalı bilimler olan felsefe ve kelâmdan tamamen uzaktılar. Kelâm bid'at sayılmış, kelâm ilmi ile ilgili kitapların evlerde bulundurulması bile suç sayılır olmuş, tefsir ve hadis gibi ilimler de neredeyse terk edilmişti. Ali b. Yusuf'un emriyle Gazâlî'nin eserleri yakılmıştı (İbn Kattan, 1990: 70; Merakuşî, 1949: 185; İnan: I, 1964: 158; Cabirî, 1997: 443, 444).

İşte böyle bir dönemde İbn Tûmert, Eş'arî kelâmına göre akâid dersleri vermiş, Allah'ın sıfatları konusunda Mu'tezile gibi konuşmuş, tevhit, adalet, emr-i bi'l-maruf ve'n-nehyi ani'l-münker gibi kavramları sürekli gündemde tutmuş ve Murabıtların birçok dini ve siyasi uygulamasını ağır bir şekilde eleştirmiştir. Bütün bunlar Murâbitlar Devleti fakihlerinin İbn Tûmert'e hücum etmeleri ve onun ortadan kaldırılması için mücadele etmelerine sebep olmuştur.

1- Muhammed b. Tûmert

Muhammed İbn Tûmert aslen, Cebel-i Sûs'da yaşayan Berberî Musâmide kabilesinin büyük bir kolu olan Herğa'ya mensup, mescitlerdeki bazı hizmetlerin görülmesine katkılarda bulunan orta halli, dindar, bir ailenin çocuğu olarak, Sûsulaksâ'da 474/1080–1081 tarihinde doğmuştur (Beyzak, 1958: 30; İbn Kattan, 1990: 88, 123; İbn Haldun, 1284: IV, 225, 226; İbn Hallikan, 1948: IV, 137). İbn Tûmert çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği bu bölgede Kur'an ilimleri tahsili ön planda tutulmaktaydı (Hasan, 1988: V, 358; İnan, 1964: I, 158; Neccar, 1989: 30-37; Adıgüzel 2011: 34 vd.).

İbn Tûmert'in kabilesinin bir Berberî kabilesi mi, yoksa Kureş'e kadar uzanan bir isimle bağlantılı bir kabile mi olduğu tartışılmıştır. Onunla ilgili olarak verilen soy kütüklerinde bazı farklılıklar olsa da genellikle Hz. Muhammed'e kadar uzanan bir isim silsilesi yer almaktadır (Beyzak, 1958: 21; İbn Kattan, 1990: 87, 88; Zehebî, 1984: 539; İbn Hallikan, 1948: IV, 137). Onun soyunu Hz. Muhammed'e dayandıran rivayetleri tarihçilerden bir kısmı uydurma olarak değerlendirmişler ve bu konudaki rivayetlerin İbn Tûmert'in mehdilik iddiasının bir gereği olarak uydurulmuş olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre İbn Tûmert halis Berberîdir (Zehebî, 1984: 548; İbnu'l-İmâd, 1931: 70; İnan, 1964: I, 159, 160; Hasan, 1988: 357; Prvençal, 1956: 265). İbn Haldun ise bu konuda İbn Tûmert'i suçlayanların elinde hiçbir delillerinin olmadığını söyleyerek, İbn Tûmert'in soyunun Hz. Muhammed'e dayanmasını reddetmenin herhangi bir gerekçesi olmadığını, ayrıca bunun çok da önemi bulunmadığını, onun liderlik makamına şahsiyeti ve çalışmalarıyla geldiğini belirtmiştir (İbn Haldun, 1284: IV, 226).

İbn Tûmert, gençlik çağına kadar memleketinde alabileceği eğitimi tamamladıktan sonra, eğitim için 500/1106–1107 yılı civarında (Merrakûşî, 1949: 178; İbn Kattan, 1990: 61, 62, 167; İbn İzârî, 1950: 435, İbn Haldun, 1284: IV, 226) Endülüs'e geçmiş, Kurtuba'da bir müddet kaldıktan sonra İskenderiyye'ye, oradan da Mekke'ye giderek hac farızasını yerine getirmiştir. Mekke'den Bağdat'a geçmiş ve burada Nizamiye Medresesi'nde eğitim görmüştür (Merrakûşî, 1949: 178; İbn Haldun, 1284: IV, 226; Zerkeşî, 1289: 2; Subkî, 1906: III, 71). Burada bulunduğu yaklaşık on yıllık sürede İmam Gazâlî, Ebû Bekir Şâşî, Ebû Bekir Turtûşî, Elkiya Harrasî gibi o dönemin büyük âlimlerinden dersler almıştır. Bazı kaynaklarda İbn Tûmert'in Gazzali ile görüştüğü açıkça ifade edildiği halde (İbn Kattan, 1990: 72, 73; Merrakûşî, 1949: 178; Kitabu'l-Hülel, 1979: 104), onun Gazâlî ile görüşüp görüşmediği tartışmalı bir konu olarak kabul edilmiştir (İnan, 1964: I, 161-163; Neccar, 1989: 80–829).

İbn Tûmert, aldığı derslerle usûlu'd-din, fıkıh ve fıkıh usulü, hadis, akâid, kelâm ve nahiv gibi konularda kendisini yetiştirmiştir (Merrakûşî, 1949: 178; İbn Hallikan, 1948:

IV, 137; İbn Haldun, 1284: IV, 226). İbn Hallikan, çok genel ifadelerle onun ilmi'ş-şerîa, hadisi şerîf, usulu'l-fıkh ve usulu'd-dîn konularında bilgiler elde ettiğini rivayet etmiştir. İbn Tûmert, ülkesine döndükten sonra halk arasında 'doğunun ve batının eşsiz âlimi' sıfatıyla anılmış, birçok farklı ilimle ilgili eserler vermiştir (Merrakûşî, 1949: 178; İbnu'l-Esir, 1994: 559; İbn Hallikan, 1948: 137).³

İbn Haldun, İbn Tûmert'in Doğu'daki eğitimden elde ettiği ilmî seviyeyi, 'doğuda Eş'arî ve Ehl-i Sünnet âlimlerinden dersler aldığı, Selefiyye'nin akâidini ve bu akâid konusundaki aklî ve naklî delillerini, bid'at ehline karşı müdafaa yollarını, ayet ve hadislerin müteşabihlerinin yorumlanmasını en iyi şekilde öğrendiğini' ve sonuç olarak onun 'taşmaya hazır bir ilim deryası ve dinin parlayan yıldızı' olduğunu belirtmiştir (İbn Haldun, 1284: IV, 226).

İbn Tûmert, Şâfiî fıkhıyla birlikte Zâhirî fıkhını öğrenmiş, Mâliki fıkhına göre amel etmiştir. İtikâdî konularda taklidi, fıkhıta da kıyası kabul etmemiştir. Rey ve taklit ile ilgili eserleri reddetmiştir. O, akaid konusunda hiçbir mezhebe bağlanmamıştır. Birçok konuda Eş'ârî'den istifade etmiş olmakla birlikte, Allah'ın sıfatları konusunda Mu'tezile'den, İmamet anlayışında da Şia'dan faydalanmıştır (Merrakûşî, 1949: 188; İbnu'l-Hatib, 1990: 197; İnan, 1964: I, 216; Neccar, 1989: 132; Cabirî, 1997: 440-450).

2- Muvahhidler Hareketi-Hazırlık Aşaması

'Muvahhid' kelimesi terim olarak Allah'ı birleyen, O'na hiçbir şekilde eş ve ortak koşmayan kişi anlamındadır. *Lâ ilâhe illallah* diyerek İslam dinine giren kişilerin Müslüman/muvahhid olduğu kabul edilir. Bütün Müslümanlar aynı zamanda muvahhidir. İbn Tûmert, bu kelimeyi Tevhit Risalesi'nde (Merrakûşî, 1949: 187; Basset, 1950: 832) belirttiği gibi inanan ve kendi yanında yer alan taraftarlarını ifade etmek için kullanmıştır. Böylece bir yandan kendisini saf İslam inancına sahip ve İslami inanç ve yaşayışın asıl temsilcisi olarak gösterirken, diğer yandan da karşısında yer alanların İslamiyet'in tevhit inancından saptıklarını ifade etmiştir.

İbn Tûmert konuşmalarında sık sık tevhide vurgu yaparak, tevhidin gereklerini anlatmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Murâbitların Allah hakkındaki anlayışlarının İslamiyet'in tevhit inancıyla uyuşmadığını ve bunun bir sapma olduğunu söylemiştir. O, Murâbitların Allah hakkında *Teşbih* ve *Tecsim* (Basset, 1950: 831)⁴ anlayışına saptıklarını söyleyerek tenkit etmiş, onları *Mücessimûn-Müşebbihûn* olarak suçlamıştır. İbn Tûmert, bu konuları

- 3) İbn Tûmert'in *Eazzu Mâ Yutlab* adlı eseri, diğer küçük risaleleri de eklenerek Goldziher tarafından Mecmûatu Eazzu Mâ Yutlab adıyla geniş hacimli bir eser olarak yayımlanmıştır (Cezayir 1903). Eserin başka bir yayımı Abdulgani Ebulazm tarafından gerçekleştirilmiştir (Merrakeş 1997). İnan, bu eser hakkında *İbn Tûmert'in dinî ve siyasî temel prensip ve öğretilerinin toplandığı eser derken, Câbirî, bu eserin Abdülmümin tarafından İbn Tûmert'in çeşitli konuşmalarının derlenmesi ve onun ıslahat çağrısının genel ideolojik çerçevesini ve teorik temellerini oluşturduğunu* belirtmiştir. A. Tevfik Medenî de *İbn Tûmert'in Kur'an ve sünnet çerçevesinde dinî ıslahat gerçekleştirmeye çalışan biri olarak Eazzu Mâ Yutlab adlı eserinde Kur'an ve sünnete göre hayatın nasıl düzenlenmesi gerektiğinden bahsettiğini* belirtmiştir. Bkz. İnan, 1964: I, 18, 216; Câbirî, 1997: 444; Medenî, 1963: 29.
- 4) *Teşbih* ve *Tecsim*: Allah'ın diğer varlıklara benzetilmesi ve Allah'ın insanlarda bulunan (beden, el, ayak, göz, vb.) organlarla tanımlanmaya çalışılmasını ifade eder. Bu konuda daha geniş bilgi için Kelâm kitaplarına bakılabilir.

davetinin en önemli konularında biri olarak gündemde tutmuş, taraftarlarına da *Tevhit ehli ve Muvahhidün* ismini vermiştir (İbn Kesir, 1978: 186; İbn Haldun, 1284: 226, 228; Kalkaşandı, 1963: V, 137, 191; Yaltkaya, 1928: 45).

İbn Tûmert, Doğu'dan ülkesine dönüşünde İskenderiye'de bir süre kalmış, burada katıldığı bir tartışmadan sonra şiddetli bir tepkiyle karşılaşmış ve bölgeyi gemiyle terk ederek Trablusgarp'a geçmiştir. O, Mağrib topraklarında Trablusgarp'tan başlayarak Merrakeş'e kadar olan Kuzey Afrika kıyısı boyunca yolu üzerindeki birçok yerleşim yerinde bir müddet kalmış ve doğru bildiği şeyleri anlatmaya çalışmıştır. Gittiği her yerde dersler vererek insanların dinî hassasiyetlerini artırmaya çalışmış ve yanlış/olumsuz gördüğü inanç ve uygulamalara karşı çıkmıştır. Konakladığı yerlerde bulunan fakihlerle zaman zaman çeşitli tartışmalara girişmiştir.

İbn Tûmert, '*iyiliği emretme ve kötülükleri ortadan kaldırma*' anlayışı çerçevesinde, gördüğü olumsuzluklara sözlü ve fiilî müdahalelerde bulunarak, yanlış gördüğü uygulamaları önlemeye çalışmıştır. Onun bu müdahaleleri çoğu zaman başına işler açmış; tehdit, hakaret, hırpalanma, kovulma ve sürgün gibi kötü muamelelerle karşılaşmış, bazen de canını kurtarmak için bulunduğu yerden gizlice kaçmak zorunda kalmıştır (Beyzak, 1958: 50–67; Zehebî, 1984: XIX, 541; Subkî, 1906: III, 71).

Ancak o, her şeye rağmen aynı şekilde hareket etmekten geri durmamıştır. Onun acele etmeden dersler vererek sürdürdüğü, Mağrib'in bir yanından (Trablusgarp) başlayıp öbür ucuna kadar (Sûsulaksa) ulaşan yolculuğu yaklaşık olarak dört yıl sürmüştür. İşte Muvahhidler Hareketi, İbn Tûmert'in doğu seyahatinden dönüşünde Mağrib'te sürdürdüğü bu yolculuğu esnasındaki çalışmaları sonucunda oluşmuştur.

Muvahhidlerin temel hareket noktasını *iyiliği emr ve kötülükten nehyi* emreden ayetler (Âl-i İmran, 3/104, 110; Tevbe, 9/71) ve peygamberimizin *karşılaşılan kötülükleri değiştirmek* gerektiğini belirten hadisi (Müslim, İman, 78; Tirmizî, İman, 17) oluşturmuştur. Hareketin lideri olan İbn Tûmert, bu konudaki çalışmalarına Mağrib'e gelmeden çok önce başlamıştır. Doğru kabul ettiği her şeyi açıkça ortaya koymak ve yanlış gördüğü inanç ve uygulamalara karşı mücadele etmek onun dini anlayışının ve karakterinin bir yansımasından başka bir şey değildir. O, her zaman ve her yerde karşıdaki kişinin kim olduğuna da aldırmadan, yanlış gördüğü her şeye karşı koymaya çalışan ve söylemesi gerektiğine inandığı her şeyi söylemekten geri durmayan bir kişidir. Bu özelliği gereğince Mekke'de, Mısır'da ve İskenderiye'de yanlış gördüğü uygulama ve görüşleri eleştirmiş ve zaman zaman da çok sert tepkilerle karşı karşıya kalmıştır (Merrakûşî 1949: 179; İbnu'l-Esir 1994: VI, 559; Zehebî 1984: XIX, 541, 542; İbnu'l-İmad 1931: IV, 70, 71; İbn Hallikan 1948: IV, 137).

O, katıldığı bir tartışmadan dolayı İskenderiye'de takibe uğramış ve buradan gizlice kaçmıştır. İskenderiye'den memleketine hareketi esnasında daha gemiye biner binmez, gemide bulunanlara ısrarla namaz kılmaları, Kur'an okumaları ve içki içmekten kaçınmaları gerektiği gibi telkinlerde bulunmaya başlamıştır. Onun bu ısrarlı telkin ve uyarıları gemidekileri öyle kızdırmış ki, bu yüzden onu bir müddet gemiden denize atmışlardır (Merrakûşî 1949: 179; İbnu'l-İmad 1931: IV, 71; Basset 1954: 106).

İbn Tûmert'in Mağrib bölgesine geliş tarihi 510–511/1116–1117'dir. Bu konuda İbnu'l-Esir 505/111, İbn Ebî Zer 510/1116, İbn Kattan 511/1117, İbn Hallikan, 512 yılı sonu (1118 yılı başları), Zerkeşî ise 514/1120 tarihini vermektedir. Burada İbn Tûmert'in hayatı hakkında verilen diğer bilgilerle daha uyumlu olduğu düşünülerek İbn Ebî Zer ve İbn Kattan'ın verdiği tarihler tercih edilmiştir.

İbn Tûmert, İbn Haldun'a göre Trablusgarp'ta, İbnu'l-Esir ve Hülelü'l-Mevşiyeye'ye göre Mehdiyye'de, İbn Kattan'a göre ise Bicâye'de gemiden inmiştir. Diğer tarihçiler de bu konuda farklı bir bilgi vermemişlerdir Burada İbn Tûmert'in hayatı hakkında verilen diğer bilgilerle daha uyumlu olduğu düşünülerek İbn Ebî Zer ve İbn Kattan'ın verdiği tarihler tercih edilmiştir. Kaynaklarda bu bölgede gemiden indiği yer olarak Trablusgarp, Mehdiyye ya da Bicâye şehirleri belirtilmiştir. İbn Tûmert'in yol arkadaşı da olan Beyzak, bu konuda şehir adı belirtmemekle birlikte onunla ilgili ilk anlatımlarını Tunus'tan itibaren başlatmıştır (Beyzak 1958: 50). Aslında bu belirtilen yerlerin hepsi aynı istikamette olduğu için kaynaklarda yer alan bilgilerin tamamı doğru kabul edilebilir. O, Mağrib'te bu belirtilen yerlerin devamındaki Merrakeş'e doğru uzanan yolu üzerindeki şehirlere uğrayarak ilerlemiştir. İbn Tûmert'in Mağrib'e geliş tarihiyle ilgili verilen rakamlardaki farklılık da bundan kaynaklanmıştır.

İbn Tûmert'in Mağrib bölgesinde gemiden indiği yer ve tarih (510/1116, Trablusgarp) aynı zamanda Muvahhidler Hareketi'nin başladığı yer ve tarih olarak düşünülmelidir. İbn Tûmert'in bu yolculuğunun sonunda, Muvahhidler Hareketi tam olarak teşekkül etmiştir. Başlangıçta onun böyle bir hareket başlatmak gibi bir düşüncesi olmadığı, karşılaştığı olaylar ve yaşadığı gelişmelerin onu böyle bir hareket oluşturmaya sevk ettiğini düşünen bazı araştırmacılar bu konuda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Araştırmacılar bu konuda fikir yürütürken onun mehdilik düşüncesinin ne zaman başlamış olabileceği üzerindeki düşüncelerini dile getirmişlerdir. Onun mehdi olarak ortaya çıkışı ve biat alması aslında Muvahhidler Hareketi'nin tam olarak teşekkülüyle gerçekleşmiştir. Yani onun mehdiliği hareketinin önemli ölçüde başarıya ulaşmasının bir sonucu, aynı zamanda mehdiliğini ilanı da başarısına güçlü bir ivme kazandıran etken olarak düşünülmelidir.

M. Abdullah İnan, onun mehdilik düşüncesini baştan beri zihninde barındırdığını, ancak bunu şartların olgunlaşmasından sonra ortaya koyduğunu iddia etmiştir. J. Brignon ise, İbn Tûmert'in mehdilik fikrinin doğu seyahatinden döndüğü ilk günlerdeki vaazları sonrasında ortaya çıkmış olabileceğini, Juliende, İbn Tûmert'in başlangıçta iyi niyetli bir ıslahatçı olduğunu, ancak iyi niyetli çabalarının çok sert tepkilerle karşılanmasının onda mehdilik düşüncesinin oluşmasına yol açtığını belirtmiştir (İnan, 1964: I, 176; Brignon, 1988: 342; Julien, 1978: 127).

İbn Tûmert'in hayatı konusunda en çok ayrıntı veren kaynaklardan olan İbn Kattan, onun daha ülkesinden ayrılıp Doğu'ya eğitim için giderken mehdi olarak gizlice biat almaya başladığını söylemektedir. İbn Kattan'a göre İbn Tûmert, ülkesine dönüşünde de, 511/1118 yılı Ramazan ayı sonlarında kendisini tanıtırken, *Ben Muhammed b. Abdullah b. Tûmert ve âhir zaman mehdisiyim.* demiştir. O aynı zamanda İbn Tûmert'in mehdiliğini ispatlanmak için özel bir çaba harcamıştır. (İbn Kattan, 1990; 62, 89, 101-122). İbn Kattan'ın bu ifadelerine göre İbn Tûmert, daha Doğu'ya seyahate çıkarken hareketinin

planlarını yapmış ve dönüşünde de uygulamaya koymuştur. Ancak İbn Kattan'ın bu anlamına katılmıyoruz. Kanaatimize göre Muvahhidler Hareketi'nin başlaması ve mehdilik düşüncesi, İbn Tûmert'in fiili olarak iyiliği emretme, kötülükten men etme faaliyetleri esnasında ortaya çıkmıştır. O, Mağrib bölgesinde adım adım ilerleyerek ve her uğrandığı yerde bir süre dersler vermiş, tartışmalar yapmıştır. Sonuçta Mağrib bölgesine ayak basmasından sonraki beşinci yılda doğum yerine gelmiş, bu arada hareketinin dinî ve siyasi eğitimini almış çekirdek kadrosunu oluşturmuştur. İbn Tûmert, bu çekirdek kadronun tam desteği ile 515/1121 Ramazan'ında mehdi olarak biat almış ve Muvahhidler Hareketi'nin Murabıtlar Devleti'ni tanımayan bağımsız, siyasi bir yapı olduğunu ortaya koymuştur.

Beyzak, İbn Tûmert'in Tunus'tan itibaren uğradığı yerleri tek tek belirterek buralardaki faaliyetlerini ve mücadelesini diğer kaynaklara göre daha ayrıntılı olarak anlatmıştır. O, İbn Tûmert'in Tunus'tan itibaren Kuzey Afrika sahilindeki şehirlerden, Kostantin, Biçâyê, Mellâle, Tlemsan, Fas, Miknâse ve Selâ'ya uğrayarak, Merrakeş'e kadar ulaştığını anlatmıştır. Merrakeş'ten sonra ise, Ağmat Envargen, Ağmat Verîka, Hintâte, Tinmellel⁵ ve buradan da doğum yeri olan Sûsulaksâ'daki Herğa'ya geçtiğini belirtmiştir (Beyzak, 1958: 50-73; Zerkeşî, 1289: 3).

Beyzak, Tunus'tan Kostantîn'e kendisinin de içlerinde olduğu dört kişilik bir grup olarak geçtiklerini belirtmektedir. Mellâle'de, daha sonra İbn Tûmert'in halifesi olan Abdülmümin b. Ali (494-558/1101-1163) ve ikinci bir kişi de onlara katılmıştır. Böylece bu gruptaki kişilerin sayısı altı kişi olmuştur. Onlar yolculukları boyunca genellikle mescitlerde kalmışlar, bazen harap bir mescidi tamir ederek, bazen de yeni baştan mescit inşa ederek bir süre konaklamışlardır. Onlar, gittikleri her yerde kendilerini dinleyecek öğrenciler bulmuşlar ve dersler vermişlerdir. Beyzak, İbn Tûmert'in derslerde öğrencilerine *bilmediklerini öğrettiğini ve düşünmedikleri şeyleri hatırlattığını* belirtmektedir (Beyzak, 1958: 50-57, 66; Merrakûşî, 1949: 179, 182; İbnu'l-Esir, 1994: VI, 560, 561; İbn Hallikan, 1948: IV, 138,139; Zehebî, 1984: XIX, 543).

İbn Tûmert ve arkadaşları Fas'a vardıklarında yolları boyunca kendilerine katılanlarla birlikte sekiz kişilik bir grup olmuşlardır. Fas, İbn Tûmert'in diğer yerlere göre daha fazla kaldığı bir şehirdir. Burada derslerine çok sayıda öğrenci gelmiş, insanlar *Sûslu Fakih* dedikleri İbn Tûmert'e gitmek için birbirlerini teşvik etmişlerdir (Beyzak, 1958: 63, 64).

İbn Tûmert ve arkadaşları Fas'tan ayrıldıktan sonra 514/1119 yılı ortalarına doğru Murâbitların başkenti, dolayısıyla devlet erkânının yaşamakta olduğu şehir olan Merrakeş'e geçmişlerdir. İbn Tûmert, Merrakeş'te arkadaşlarıyla harap durumdaki bir mescidin onarımını yaparak buraya yerleşmiş (Beyzak, 1958: 67; Merrakûşî, 1949: 183) ve bu mescidi faaliyetlerinin merkezi haline getirmiştir. İbn Tûmert ve arkadaşlarının Sûs bölgesine geliş tarihi Şevval 514 (Aralık 1120), mehdi olarak biat alma tarihi ise, 15 Ramazan 515 (Cuma)/28 Kasım 1121'dir (Nâsırî, 1954: 83). Bu bilgiye göre İbn Tûmert ve arkadaşlarının 514/1120 yılının bir kısmını Merrakeş'te geçirdikleri ve bu yılın son ay-

5) *Tinmellel*, Sûsulaksa'da Muvahhidler tarafından başkent olarak kullanılan bir şehirdir. Merrakeş'in 100 km. kadar güneyinde, Atlas Dağları'nda (Dern Dağı) bulunmaktadır. İbn Tûmert bu şehrin çevresine surlar yaptırmıştır. Burası oldukça yüksek, ulaşımı çok zor, ormanı, ziraata elverişli toprakları ve suyu bol olan bir bölgedir. Bkz. Nuveyrî 1983: XXIV, 282; Neccar 1989: 129; İnan 1964: I, 182.

larında da buradan ayrıldıklarını kabul edebiliriz. Burası daha önce bulunduğu yerlerden farklı olarak siyasî otoritenin en güçlü olduğu, devlet başkanı Ali b. Yusuf ve kurmaylarının bulunduğu yerd. Ancak onlar burayı diğer yerlerden farklı görmemişler, uğradıkları diğer yerlerde olduğu gibi burada da derslerine, vaazlarına, tenkitlerine ve yanlış olarak gördükleri her şeye sözlü ve fiilî olarak müdahalelerine devam etmişlerdir.

İbn Tûmert, başkente geldikten sonraki ilk cuma günü, cuma namazı için gittiği merkez camide Murâbitların devlet başkanı Ali b. Yusuf'la karşılaşmış ve ona ülke hakkındaki olumsuz kanaatlerini bildirmiştir. Bu çerçevede, devlet başkanı olarak her türlü yanlış işten sorumlu olduğunu hatırlatarak *ülkesinde her türlü kötülüğün kol gezdiğini, bunları düzeltmekle kendisinin yükümlü olduğunu söylemiş ve onu adaletli olmaya davet etmiştir.* Arkasından da Kur'an-ı Kerim'de *kötülükten vazgeçirmeye çalışmayanların kınandığını* (Maide, 5/79) hatırlatmıştır. İbn Tûmert namaz sonrasında da Murâbitların ileri gelen fakihleriyle tartışmış ve onlara karşı üstünlüğünü açıkça ortaya koymuştur (Beyzak, 1958: 67, 68; Merrakûşî, 1949: 185; İbn Haldun, 1284: IV, 227; İbn Hallikan, 1948: IV, 140).

İbn Tûmert ve arkadaşları Merrakeş'te Ali b. Yusuf'un kız kardeşi ile karşılaşmışlar, onun ve yanındakilerin tesettüre gereği gibi riayet etmedikleri gerekçesiyle onlarla tartışmışlardır. Bu tartışma esnasında hayvanların türkmesinden dolayı Ali b. Yusuf'un kız kardeşinin bindiği hayvandan düşmesine sebep olmuşlardır (Beyzak, 1958: 67, 68; Merrakûşî, 1949: 187; İbn Haldun, 1284: IV, 227, İbn Kesir, 1978: XII, 186). Bundan dolayı İbn Tûmert, Ali b. Yusuf'a şikâyet edilmiştir. Bu olaydan sonra o, saraya çağırılmış ve Alib. Yusuf'la görüşmüş, daha sonra da Merrakeş'teki en ünlü fakihlerle bir mecliste toplanarak tartışmışlar ve bu karşılaşmada İbn Tûmert Murâbitların resmi fakihlerine üstünlüğünü göstermiştir. Tartışmayı izleyen Ali b. Yusuf onun ifadelerinden çok etkilenmiş, ağlamış ve utancından başını yerden kaldıramamıştır (Beyzak, 1958: 68; Zehebî, 1984: XIX, 543, 544; İbn Hallikan, 1948: IV, 141; İbn Kesir, 1978: XII, 186).

İbn Tûmert'in katıldığı bu tartışmasından sonra, fakihlerden Malik b. Vüheyb, Ali b. Yusuf'u İbn Tûmert konusunda uyarmıştır. O, Ali'ye *'Bu adamın başınıza belâ olacağından korkuyorum, onu öldürmezseniz o sizin yok olmanıza sebep olacak.*' demiştir. Ali b. Yusuf ile Murâbitların ileri gelenleri, Muvahhidler lideri İbn Tûmert'in öldürülmesi, arkadaşlarıyla birlikte ölünceye kadar hapsedmesi ve Merrakeş'ten sürülerek istediği yere gitmesi gibi alternatifleri tartışmış, sonuç olarak İbn Tûmert'in Merrakeş'ten sürgün edilmesine karar vermişlerdir (Beyzak, 1958: 68; Merrakûşî, 1949: 185, 186; İbn Haldun, 1284: IV, 227).

Beyzak'a göre, İbn Tûmert'in başkentten ayrılması yönünde emir çıktıktan sonra, Muvahhidler şehirden çıkmışlar, ancak şehrin hemen yakınında bir bölgede çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Merrakeş halkından bazılarının onların bulunduğu yere gelerek buradaki derslere katılmaya devam etmeleri, İbn Tûmert'in de Murâbitlara yönelik eleştirilerini sürdürmesi, ileri gelenlerin rahatsızlıklarını artırarak devam ettirmiştir. Beyzak, bunun üzerine Ali b. Yusuf'un, İbn Tûmert'in yanına bizzat gelerek kendisine bölgeyi terk etmesini istediğini rivayet etmiştir. İbn Tûmert de bundan sonra arkadaşlarıyla görüşerek buldukları yerden ayrılarak Ağmat'a gitmeye karar vermiştir (Beyzak, 1958: 67-69). İbn Hallikan ise Muvahhidlerin Merrakeş'ten kendi kararlarıyla çıktıklarını rivayet etmiştir (1948: IV, 141).

İbn Tûmert'in Murâbitların bazı uygulamalarını ve anlayışlarını *küfür* olarak yorumlaması (İbn Haldun 1284: IV, 227) onunla Murâbitlar arasındaki gerginliği artıran en önemli sebeplerden biri olmuştur. O, taklidi bırakıp asıllara (Kur'an ve Sünnet'e) dönmeyi ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı esas alan bir yol izlemiş, Muvahhidler Hareketi'ni bu temeller üzerine kurmuştur. Muvahhidler bu çerçevede gerçekleştirdikleri faaliyetlerle Murâbitların dinî ve siyasî yapılarına hücum etmişlerdir (Cabirî, 1997: 444).

Merrakeş'te bu tartışmaların yapıyor olması devletin ileri gelenlerini oldukça kaygılandırmış ve bu kaygılardan dolayı da bu konuda çeşitli önlemler tartışılmıştır. Siyasî otoritenin sözlü bile olsa saldırıya uğraması ve devlet uygulamalarının açıktan halkın içinde eleştirilmesi rahatsızlık oluşturmuştur. Gerilimin artmasıyla Muvahhidler için başkent Merrakeş yaşanamaz hale gelmiş ve onlar da burayı terk etmişlerdir. Ancak bu durum, Muvahhidler Hareketi'ni Murabıtlara karşı yeni bir muhalif siyasî hareketin fiili temsilcisi haline getirmiştir.

3- Muvahhidlerin Sûsulaksâ'ya ve Geçiş Hareketin Olgunlaşması

Muvahhidlerin Merrakeş'ten ayrılarak İbn Tûmert'in kabilesinin de bulunduğu, Berberî Mesmûde kabilesinin yaşamakta olduğu Sûsulaksâ'ya hareket etmeleri, hareketin olgunlaşması ve kısa zaman sonra fiili olarak Murabıtlara karşı koymaları dönemini başlatmıştır. Onlar, yolları üzerindeki Ağmat'a uğramışlar, orada bir müddet kaldıktan sonra Tinmelle'e, oradan da Herğa'ya geçmişlerdir. Onların Merrakeş'ten Sûsulaksâ bölgesine geçişleri esnasında uğradıkları yerler, karşılaştıkları olaylar ve görüştüğü kimselere de yer veren Beyzak ve İbn Haldun diğer kaynaklara göre daha ayrıntılı yer vermişlerdir. Bu çerçevede Beyzak'a göre, İbn Tûmert ve arkadaşları Merrakeş'ten ayrıldıktan sonra Ağmat'a varmışlar, burada İbn Tûmert bir mescitte dersler vermeye başlamış ve bir süre sonra buradan da ayrılmışlardır. Bu sırada Ali b. Yusuf onların tutuklanmasına karar vermiştir. Beyzak, Ali b. Yusuf'un adamlarının İbn Tûmert'i tutuklamak istediklerini, ancak onu destekleyenlerin buna izin vermediklerini, daha sonra da onun arkadaşlarıyla Ağmat'tan ayrıldığını belirtmiştir. İbn Haldun, İbn Tûmert'in Ağmat'a gittikten sonra faaliyetlerine devam ettiğini, burada insanları Ali b. Yusuf'a karşı harekete geçmeye çağırdığını belirtmiştir. Bu durum Ali b. Yusuf'a ihbar edilip İbn Tûmert'le ilgili yakalama emri çıkarılınca, o öğrencileriyle yolu üzerindeki daha sarp ve ulaşılması zor bölgelere çekilmişlerdir. Merrakeş'in aktardığına göre, İbn Tûmert Merrakeş'ten ayrıldıktan sonra, Ağmat'ta dersler vermeye başlamıştır. Birgün ders vermekte olduğu esnada, halk mescidin kapısında toplanmış, İbn Tûmert'e bakıyorlar ve fısıltıyla, '*İşte bu kişi, Emirî'l-Müslimîn'in, halkın kafasını karıştırdığı için ülkesinden sürgün ettiği kimsedir.*' gibi konuşmalar yapmışlardır. Bazı kişiler de devlet başkanının gözüne girmek için onu öldürmeyi plânlamışlardır. Bunu öğrenen Abdulhakk b. İbrahim'in⁶ ders esnasında İbn Tûmert'in yanına gelerek; '*İleri gelenler seni öldürmek için karar aldılar, buradan kaç, ben sana öğüt verenlerdenim*' (Kasas, 28/2) mealindeki ayetin iğrabının nasıl olduğunu sormuş ve İbn Tûmert de onun ne demek istediğini anlayarak orayı terk etmiştir (Beyzak,

6) Bu kişi daha sonra İbn Tûmert'in Onlar Meclisi'nde yer almıştır. Bu meclisin üyeleri için bkz. Beyzak, 1958: 73; İbn Kattan, 1990: 125; İbn Haldun, 1284: IV, 228; İnan, 1964: I, 174; Neccar, 1989: 126; Adıgüzel, 2011: 64, 65.

1958: 70–72; Merrakûşî, 1949: 234, 235).⁷ İbn Tûmert'in her yerde tanınan ve konuşulan kişi olması bir yandan Muvahhidler Hareketi'nin hızla yayılmasına, diğer yandan da böyle tehlikeli durumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İbn Tûmert'in Merrakeş'e gelmeden önceki aşamadaki faaliyetleri daha çok dinî ıslahat anlamı taşıyan ve halkın dinî anlamdaki çeşitli yanlışlarıyla bölgedeki fakihlerin yanlış bulduğu yorum ve uygulamalarına yönelik eleştiri ve fiili karşı çıkışlarıyla ilgiliydi. Bu anlamda onun Müslümanların bir cenaze namazına katılmamalarına karşı çıkması, hırsızlık yaptığı iddia elden bir şahsın sopyayla cezalandırılmasına yönelik eleştirileri, bayram günü kadın erkek karışık vaziyette bulunan topluluğa arkadaşlarıyla müdahalesi ve yine müzik aletleri satılan bir dükkâna zarar vermeleri (Beyzak, 1958: 50-53, 60; Merrakûşî, 1949: 180; İbn Kattan, 1990: 97; İbnu'l-Esir, 1994: VI, 561)⁸ bu konuda örnek olarak verilebilir. Onların Merrakeş sonrasındaki çalışmalarıysa bölgede açıkça siyasî bir yapı oluşturmaya yöneliktir. Onlar, Kur'an ve hadislere göre kötülüğün ve kötü kimselerin (münafık, müfsit, kâfir, müşrik vs.) özelliklerini anlatmışlar, arkasından da bu özelliklerin Murâbitlar Devleti'ni yönetenlerde ve onlara destek olanlarda fazlasıyla bulunduğunu söyleyerek, onların inanç yönünden şirke bulaştıklarını ve samimiyetsiz olduklarını ifade etmişler, Allah hakkında tecsim ve teşbih anlayışına sahip olmakla suçlamışlardır. İbn Haldun ve İbn Kesir net bir şekilde ifade ettiklerine göre İbn Tûmert, açıktan açığa halkı kendi yanında olmaya, Murâbitlara karşı durmaya çağırmıştır.

İbn Tûmert, uğradığı yerlerde gözünün tuttuğu kimseleri Muvahhidler hareketine katılarak Allah yolunda mücadele etmeye davet etmiştir. Onun bu davetine daha çok gençler icabet etmiştir. Bölgedeki bu anlamdaki katılımlardan en önemlisi Ebu Hafs Ömer'in katılımıdır. Ebu Hafs Ömer, daha sonra Muvahhidler Devleti'nin kuruluş aşamasında ve Abdülmümin b. Ali döneminde en etkin kişi olmuştur (İbn Haldun, 1284: IV, 228; İbnu'l-İmad, 1906: IV, 71; Nasirî, 1954: I; II, 77).⁹

İbn Tûmert ve arkadaşlarının bölgeye yerleşmeleriyle yeni bir dönem başlamıştır. Onlar, burada ilk iş olarak bir mescit yaptırılmışlar ve bu mescidi hem ibadet yeri, hem de eğitim, çeşitli sosyal etkinlik ve toplantıların yapıldığı bir mekân olarak kullanmışlardır.

7) Bazı kaynaklara göre Ebû İbrahim, İbn Tûmert'e Ağmat'ın Ali b. Yusuf'un adamlarının kolaylıkla ulaşabileceği bir yer olduğunu, Tinmellel'in ise coğrafi konumu itibarıyla daha güvenli olduğunu söyleyerek buradan ayrılması gerektiğini söylemiştir. İbn Tûmert de bu tavsiyeye uymuş ve çok sarp yollardan geçerek Tinmellel'e, oradan da doğum yeri olan Herğa'ya geçmiştir. Bkz. İbn Haldun, 1284: IV, 227; Subkî, 1906: III, 71; Zehebî, 1984: 544, 545; İbn Hallikan, 1948: IV, 141.

8) Murâbitlar Devleti'nin ıslahatçı lideri fakih Abdullah b. Yasin de dinî hassasiyetiyle müzik aletlerini kırdırması, şarap dükkânlarını kapattırması, yalan söylemeye ve içki içmeye kırbaç cezası uygulamıştı (Bkz. Fisher, Humphrey (1997). 'Murâbitlar'. *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyet*. Ter. Kemal Kahraman. İstanbul, III, 234.). Ancak daha sonra onun mücadele ettiği konular İbn Tûmert için de en büyük eleştiri konusu olmuş ve akabinde ortaya çıkan gelişmeler Murâbitlar Devleti'nin yıkılmasıyla sonuçlanmıştır.

9) Ebû Hafs Ömer ve oğulları Muvahhidler Devleti'nin kuruluşu aşamasında önemli görevler üstlenmiş ve büyük itibar görmüşlerdir. Ebû Hafs'ın çocukları bazı önemli bölgelere vali olarak atanmışlardır. Hafsiler Devleti'ni de İfrikiyye'de Muvahhidler Devleti'nin valisi olan Ebu Hafs Ömer'in torunları kurmuşlardır. Bu devlet Mağribu'l-Evsat ve Mağribu'l-Ednâ'da yaklaşık üç asır varlığını devam ettirmiştir (1228–1574). Bkz. Razuk, 1997: 125-128; Bauer, 1950: 82, 84.

O, bu bölgede Berberice konuşan halka Berberice dersler ve vaazlar vermiş, bazı kitaplarını Arapça yanında Berberice de yazmıştır. Bu çalışmaları sonucunda buradaki nüfuzlu kişiler ve halktan çok sayıda kişi onun hareketine katılmıştır (Beyzak, 1958: 71–73; İbn Kattan, 1990: 78; İbn Haldun, 1284: 227, 228; Subkî, 1906: 74; Zehebî, 1984: 544, 545; İbnu'l-İmad, 1931: 71). Böylece Murâbitlar Devleti'ne karşı önemli bir siyasî muhalefet oluşmuştur. Muvahhidler bu aşamadan sonra kendi siyasî otoritelerini oluşturmak için çalışmışlar ve resmî Murabitlar hükümetini tanımadıklarını açıkça dile getirmekten çekinmemişlerdir (İbn Kesir, 1978: 186, 187; Altundağ, 1955: 772).

İbn Tûmert, Herğa'da Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti sonrasında yaptığı gibi, bölgeye dışarıdan gelenlerle bölge halkını kardeşleştirmiş, Muvahhidler Hareketi'ne buraya gelmeden önce katılıp bölgeye kendisiyle gelenlere '*es-Sâbikûn*', onlara destek olan yerli halka da '*el-Ensar*' demiştir (Beyzak, 1958: 37–39; bkz. Tövbe, 9/100). O, bölge halkının güvenini tam olarak kazanınca, onlardan önce sadece kendisiyle birlikte, iyiliği emredip kötülükleri nehyetme faaliyetine katılmalarını istemiş ve kan dökmeyi yasaklamıştır. Daha sonra Muvahhidlere katılanlardan seçerek eğittiği bazı kişileri kabile başkanlarına göndermiş ve onların davetine katılmalarını sağlamaya çalışmıştır. Bölge insanlarından ileri gelenleri toplayarak onlara, *İslam'ın temel ilkelerinden sapıldığını, zulüm ve fesadın her yerde kol gezdiğini, kötülükleri düzeltilmesi gerekenin devlet güçlerinin kötülükleri önlemekten çok kötülüklerin kaynağı olduklarını, böyle bir devlete itaat edilmesinin doğru olmadığını, tersine onlarla mücadele etmek gerektiğini* söylemiştir (Merrakûşî, 1949: 187; İbnu'l-Esir, 1994: VI, 562).

İbn Tûmert, imanla ilgili ayetleri sürekli gündeme getirmiş, Murâbitları '*iş başına geçince ekini ve nesli yok eden*' (Bakara, 2/204-206) sapıklar olarak nitelemiştir. Murâbitların, halkın mallarını haksız yere aldıklarını, ülkeyi harap, insanları perişan ettiklerini, haksızlığı normal ve olağan gördüklerini, aciz ve yetimlerin mallarına el koyduklarını ilan etmiştir. O, Murâbitların devlet adına haksızlıkla ve halkı aldatarak elde ettikleri devlet bütçesini, israfla boş işler için harcadıklarını, dini hafife aldıklarını, içki, kumar, zina gibi haramlara bulaştıklarını ve tevhit ehlini de öldürmeye çalıştıklarını söylemiştir. Murabitların yaptıkları bu hata ve yanlışları terk etmek bir yana, ısrarla sürdürdüklerini iddia etmiştir (Beyzak, 1958: 70–74; İbn Kattan, 1990: 94-100; Merrakûşî, 1948: 177, 255, 256).

İbn Tûmert, bir yandan Murabitları en ağır bir şekilde eleştirerek Muvahhidler Hareketi'ne davetini her yerde açıkça dile getirmiş ve bölge halkına Murabitların sapıklık içinde olduklarını anlatmaya çalışmıştır. O, konuşmalarında hak ve batıl ehlinin özelliklerini anlatan birçok ayet ve hadisi okuyarak yorumlamış ve Murabitların Allah'ın farzlarına, imana, dine ve Hz. Muhammed'in sünnetine aykırı ve engelleyici bir konumda olduklarını ve bundan dolayı da onların bu işlerine engel olunması, onlarla mücadele edilmesi gerektiğini anlatmıştır. İbn Tûmert, devam ettirdiği derslerle ve bu iş için görevlendirdiği öğrencileri yoluyla herkese ulaşmaya çalışmıştır. Yine bu işin daha sağlıklı bir şekilde yürütmesi için adamlarını onar kişilik gruplar olarak organize etmiş ve her on kişinin başına bir öğrencisini tayin etmiştir (İbn Kattan, 1990: 81, 100; İbn Haldun, 1284: IV, 228).

İbn Tûmert, yazdığı eserleri ve yaptığı konuşmalarıyla, hareketine davet ettiği kimse-
lere yeni kuracağı devletin toplumsal ve siyasî yönlerini anlatmaya çalışmıştır. O, tevhit
anlayışını hayatın her alanını kuşatacak şekilde yorumlamış, yazdığı '*Tevhit Risalesi*'ni
kendisine katılanlara sabah ve akşam namazlardan sonra okunan Kur'an-ı Kerim'i mü-
teakiben bölüm bölüm okutmuştur (İbn Kattan, 1990: 80, 81; İnan, 1964: I, 155; Neccar,
1989: 124-126). Böylece halkını eğitimi, cesur, atılgan, siyasi bilince ulaştırmış ve her
yönden canlı bir toplum hâline getirmeyi başarmıştır. Sonuç olarak o, eğitimi ve bilgi-
yi hareketinin ateşleyici bir unsuru olarak kullanmış, bu çabalarıyla Sûsulaksâ halkını
Murâbitlara karşı durmaya ikna etmeyi başararak bulunduğu bölgede önemli bir muhale-
fet gücü oluşturmuştur.

İbn Tûmert, bölgeye gelmesinden yaklaşık bir yıl kadar sonra, 515/1121 yılı Ramazan
ayında mehdi olarak biat almıştır. O, biat almadan önce bir konuşma yaparak kendisinin
beklenen mehdinin tüm özelliklerini taşıdığını belirterek Muvahhidlerden biat almıştır.
Ona ilk önce kendisinden sonra Muvahhidlerin halifesi olan Abdulmümin b. Ali olmak
üzere, en yakın on arkadaşı, daha sonra da diğer taraftarları biat etmiştir (Beyzak, 1958:
73; İbn Kattan, 1990: 124, 125; Merrakuşî, 1949: 187; İbn Haldun, 1284: IV, 229; İnan,
1964: I, 175). İbn Tûmert'e o ana kadar islahatçı bir lider olarak *imam/fakih* denilmektey-
ken, bundan sonra siyasi bir hareket lideri olarak 'mehdi' denilmiştir.

İbn Tûmert, Muvahhidlerin mehdisi olarak biat almasından, 524/1130'daki ölümüne
kadar Murabıtlarla fiili savaşı sürdürmüştür. Bu dönemde Muvahhidleri yok etmek için
gelen Murabıtlar askerî alanda mağlup edilerek bölgedeki yerleşim yerlerindeki kontrol
fiilen Muvahhidlerin eline geçmeye başlamıştır. Böylece Muvahhidler Hareketi, Murabıt-
lar Devleti'nin yerini alacak olan bir devlet olma yoluna girmiştir.

İbn Tûmert, Muvahhidler Hareketi içinde yer alan taraftarlarını önem ve görevleri-
ne göre farklı gruplar hâlinde teşkilâtlandırmıştır. Muvahhidler konusundaki en önemli
kaynaklarından olan Nazmu'l-Cemân ve Hülelü'l-Mevşiyeye'de bu gurupların sayısı 13'e
kadar çıkmaktadır. Bunların başında, '*Onlar, Elliler ve Yetmişler*' olarak isimlendirilen
meclisler gelmektedir. Bunun dışında *ehl-i beyt, talebeler, askerler* gibi gruplar ve ka-
bilelere göre düzenlenmiş diğer gruplar da vardır. *EhlüHerğa, Ehlü Tinnellel* veya *Ehlü
Hintâte* gibi ifadelerle sıralanan gruplar kabile içi mahalli meclis görevi yaparken *Onlar,
Elliler ve Yetmişler* gibi meclisler ise, İbn Tûmert'in bakanları ve çeşitli konularda karar-
lar alan meclisleridir. Muvahhidler Hareketi içinde yer alan küçük-büyük, yakında-uzak-
ta, genç-yaşlıya da hangi kabileye mensup biri olursa olsun herkes mutlaka adı konulmuş
bir grup/yapı içinde yer almıştır. İbn Tûmert, Muvahhidler Hareketi'ne katılmış olan her
gruba kendine özgü görev ve sorumluluklar belirlemiştir (Beyzak, 1958: 29; İbn Kattan,
1990: 82; Kitabu'l-Hülel, 1979, 109; İbnu'l-Esir, 1994: VI, 56; İnan, 1964: I, 174; Adı-
güzel, 2011: 64-68). O, şûrâ ile karar almaya özen göstermiş, hızlı düşünüp karar ver-
miş, kurduğu Muvahhidler Hareketi'nin saygın ve her sözü dinlenen bir lideri olmuştur
(Neccar, 1989: 144, 145).

Muvahhidler İbn Tûmert'in ölüm yılı olan 524/1130 yılında, Murabıtların başkenti
Merrakeş'i otuz binden fazla askerle yaklaşık kırk gün kuşatma altında tutmuştur. Ken-

disinin rahatsız olduğu için bizzat katılmadığı bu kuşatma sonundaki (Nisan 1130) Buheyra Savaşı'nda Muvahhidler çok büyük kayıplar verdikleri bir hezimet yaşamışlar ve Abdülmümin komutanlığında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Muvahhidler bu savaşta içlerinde İbn Tûmert'in en gözde adamlarının da bulunduğu binlerce askerini kaybetmişlerdir. Bu hezimetten dört ay kadar sonra da İbn Tûmert vefat etmiştir (Beyzak, 1958: 83, Adıgüzel, 2011: 73-76).

İbn Tûmert, ölümünden kısa zaman önce Tinmelle'de kadın erkek bütün tabilerini toplamış ve onlara bazı tavsiyelerde bulunarak vedalaşmış, kendisinden sonra nasıl hareket etmeleri gerektiğini bildirmiştir. O, konuşmasında Muvahhidlere vasiyetlerini açıklamış, bu çerçevede Abdülmümin'e itaat edip onu dinlemelerini, namazlarını vaktinde kılmalarını istemiş ve son olarak; '*Ben size Rasulullah'ın ashabına söylediğini söylüyorum. Birbirinize düşmanlık ve kin (buğz) beslemeyiniz, birbirinizi kıskanmayınız (haset etmeyiniz), birbirinizi öldürmeyiniz, birbirinize sırt çevirmeyiniz! Ey Allah'ın kulları! Kardeş olunuz!*' (Buhârî, 1987: VII, 342) demiş, sonra da üç kez, '*Size açıkça tebliğ ettim.*' diyerek sözlerine son vermiştir. Bu onun halkın karşısına çıkarak yaptığı son konuşması olmuştur. İbn Tûmert, 524 yılı Ramazan/1130 Ağustos ayında ölmüş ve Tinmelle'de öldüğü yere defnedilmiştir (Beyzak, 1958: 80-84; İbn Kattan, 1990: 167; Merrakûşî, 1949: 194; Zehebî, 1984: XIX, 550; İbn Hallikan, 1948: IV, 144).

İbn Tûmert, kendine güven duygusu tam, inancı için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, İslamiyet'e aykırı gördüğü ve müdahale edilmesi gerektiğine inandığı konularda gözünü kırpmadan konunun üstüne giden, kötülüklerin ortadan kaldırılması ve adaletin sağlanmasına çalışan ve doğru bildiği ilkelere sabırla bağlı kalmasını bilen biridir. Gündelik ihtiyaçlarını karşılama konusunda çok iyi imkânlarla sahip olduğu zamanlarda bile sade ve çok basit bir hayat yaşamaya devam etmiştir. O, hayatı boyunca çok az ve basit şeylerle yetinmiş, şatafata, süse, lükse önem vermeden sıradan, herhangi bir insan gibi yaşamayı tercih etmiştir (Beyzak, 1958: 53; Zehebî, 1984, XIX, 540, 541; Merrakûşî, 1949: 188 vd.; İbn Hallikan, 1948: IV, 137).

İbn Tûmert, Muvahhidler Hareketi'nin kuruluş ve gelişmesi esnasında Hz. Muhammed'in hayatında önemli yer tutan *hicret, ensar-muhacir kardeşliği, sâbikûn, evvelûn, şûrâ, Allah yolunda cihat* vb. bazı kavramları kullanmıştır (İnan, 1964: I, 18; Yalıtıkaya, 1928: 42). İbn Kattan, onun ahlaki olarak tamamen Peygamberimize benzediğini, Peygamberimiz ve İbn Tûmert'in aynı kaynaktan akan iki pınar gibi olduğunu *Şekil olarak Peygamberimizden farklıydı, ancak ahlak olarak sanki aynıydı.* demiştir (İbn Kattan, 1990: 114).

Sonuç

Muvahhidler Hareketi, Mağribli bir âlimin Doğu'da (Meşrik'te) eğitimini tamamladıktan sonra ülkesine dönüşünde toplumdaki yanlış uygulama ve inançlara karşı eleştiri ve karşı koymalarıyla VI/XII. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır. Bu eleştiriler zamanla siyasi bir içerik kazanarak, doğrudan devlet başkanlığı makamını ve uygulamalarını hedef almıştır. Hareketin kurucusu olan İbn Tûmert, sürekli tevhit esasına vurgu yaparak taraftarlarına Muvahhidler adını vermiştir.

İbn Tûmert'in hayatı boyunca birçok sıkıntı çekmesi, takibe uğraması, ölüm tehditleri altında yaşaması, hayat tarzına önemli ölçüde etki etmiştir. Yine Doğu'da aldığı eğitim, ona ilmî tecrübe ve fikrî olgunluk kazandırmıştır. Yine ülkesinin sosyal, siyasî, ekonomik ve dinî yapısı da onun şekillenmesini etkilemiştir. O, büyük hedefleri olan ve büyük işlere atılan, ufak tefek şeylerle tatmin olmayan bir şahsiyet olarak gayesine ulaşabilmek için bütün gücüyle çalışmış, kafa yormuş, fikirler üretmiş ve harekete geçmiştir. O, bu özelliği ile sıfırdan başlayarak normal şartlar altında insanların hayal bile edemeyeceği bir yere gelmeyi başarmıştır. Sonuç olarak o, Muvahhidler Hareketi ve Muvahhidler Devleti'nin kurucusu olarak tarihe geçmiştir.

Muvahhidler Hareketi kuruluş aşamasında Murabıtların dinî, sosyal, ekonomik ve siyasi uygulamalarını hedef alarak, bu alanlarda yapılan uygulamaların İslam'ın temel ilkelere uymadığını savunmuştur. Bu çerçevede, inanç bakımından Murabıtlar mücessimun ve müşebbihun olarak suçlanmış, toplumda içki içilmesi, haksız yere vergi toplanması ve bunun da israf edilerek harcanması, yetimlerin mallarının haksızca yenmesi, doğrulukla yapılan uyarılara muhalefet edilmesi vb. konular dile getirilmiştir. İbn Tûmert hayatının son on yılını memleketi ve doğum yeri olan bölgede geçirmiştir. Burada halka İslam'a uymayan bir anlayışa sahip ve birçok gayri İslami uygulamaya göz yuman ve taraf olan Murabıtlara karşı durmak ve onları ortadan kaldırmak gerektiğini anlatmıştır. Bu arada halka çok yoğun şekilde dinî ve siyasi eğitim verilmiş, Muvahhidler Hareketi çatısı altında halkın tamamını içine alacak yapılanmalar oluşturulmuştur. Yaklaşık beş yıllık bir çalışma sonucunda Muvahhidler Hareketi belli bir fikri ve siyasi olgunluğa erişmiştir. Bu hareket Sûsulaksa'da bir yıl içinde hızla güç kazanarak teşkilatlanmış, İbn Tûmert'in mehdi olarak biat almasıyla her alanda Murabıtlara karşı duran yeni bir siyasi yapı olarak ortaya çıkmıştır. Muvahhidler Hareketi, İbn Tûmert'in inançla ve inatla sürdürdüğü mücadeleleri/çalışmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.

Muvahhidler kısa zamanda devletlerini kurarak Murabıtlar Devleti'nin başkenti olan Merrakeş'i ele geçirmeyi başarmışlar (23 Mart 1147) ve daha sonra Trablusgarp'tan başlayarak bütün Mağrib'i ve Endülüs'ü içine alan çok geniş bir coğrafyada hâkim olmuşlardır. Diğer yandan Muvahhidler, 1140'larda Tunus ve çevresini işgal eden Hıristiyan güçleri buradan tamamen çıkararak bölgenin bu güne kadar Müslüman bölgesi olarak kalmasına önemli bir katkıda bulunmuşlardır. Yine onlar, Murabıtlardan sonra yaklaşık bir asır Haçlıların Endülüs'teki Reconquista (bölgenin Hıristiyanlar tarafından yeniden ele geçirilmesi) çabalarına engel olmuşlardır. Hâkim oldukları dönemde bölgede Müslümanlara güven vermiş, Hıristiyanlara/Haçlılara da en güçlü şekilde karşı durmuşlardır. Onların XIII. yüzyıl başlarında Endülüs'te yenilgiye uğramaları, neredeyse buradaki Müslüman siyasi varlığının da sonu olmuştur. Diğer yandan Muvahhidler, ortaya koydukları ilim, düşünce ve eğitim anlayışlarıyla da İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi ilim ve felsefe tarihimizin en önemli şahsiyetlerinden olan kişilerin hayat bulduğu ve saygı gördüğü bir ortam oluşturmuşlardır.

Kaynakça

- Adıgüzel, A. (2011). *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler -Kuruluş Dönemi-*. Ankara.
- Ahmet, M. H. (1956). *Kıyamu Devleti'l-Murâbıtın*. Kahire.
- Altundağ, Ş. (1955). "Muvahhidler", İA (İslam Ansiklopedisi).
- Basset, R. (1954). "İbn Tûmert", DMİ (Dâiretü'l-Maarifi'l-İslamiyye) I, Tahran.
- Basset, R. "İbn Tûmert", İA, V-2, İstanbul.
- Bauer, H., 'Hafsîler' İA, V., İstanbul.
- Beyzak, Ebû Bekir Sanhacî Mekkî (1958). *Kitabu Ahbâri'l-Mehdi İbn Tûmert ve İbtidâi Devleti'l-Muvahhidîn*. (Yay. L. Provençal). Paris.
- Birignon, J. (1988). *Murâbitlar-Muvahhidler, Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. V, İstanbul.
- Bourouiba, R. (1974). *İbn Tûmert*. Alger.
- Buharî (1987). *Sahihu Buharî*. Beyrut.
- Cabirî, A. (1997). *Arap Akılının Oluşumu*. (Ter. İ. Akbaba). İstanbul.
- Ebu'l-Fidâi, İmamuddin İsmail (Tsz.). *El-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*. Beyrut.
- Ekinci, M. (1997). *Yusuf b. Taşfin ve Murâbitlar Devleti*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- Fisher, H. (1997). "Murâbitlar", *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyet*, (Ter. Kemal Kahraman), III, İstanbul.
- Georges M. (1993). "Ribat", İA, IX, İstanbul.
- Halefullah, İ. M. (1985). *Alâkâtu Beyne'l-Hilafeti'l-Muvahhidiyye ve'l-Meşriki'l-İslâmî*. İskenderiyye.
- Hasan İ. H. (1988). *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. (Terc. İsmail Yiğit). İstanbul.
- İbnu'l-Esîr, Ali (1994). *el-Kâmil fi't-Târih*. Beyrut.
- İbn Haldun, A. (1284). *Kitâbu'l-İber Divânu'l-Mübteda ve'l-Haber*. Mısır.
- İbn Haldun, A. (1990). *Mukaddime*. (Ter. Zahir Kadiri Ugan). İstanbul.
- İbnu'l-Hatib, L. (1990). *Şerhu Rakamu'l-Hüle fî Nuzûmi'd-Duvel*. (Yay. Adnan Derviş). Dimeşk.
- İbnu'l-İmâd, A. (1931). *Şezarâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*. Kâhire.
- İbn İzârî, M. (1950). *Beyânu'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, I, II, Yay. L. Provençal, G. S. Colin. Beyrut.
- İbn Kattan, M. (1990). *Nazmu'l-Ceman li-Tertîbi Mâ Selefe Min Ahbâri'z-Zaman*. (Yay. Mahmut Ali Mekkî). Beyrut.
- İbn Kesîr, İmamuddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (1978). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut.

- İdrisî, Şerif, Muhammed b. Abdullah Hammudî (1863). Sıfatu'l-Mağrib ve Ardu's-Sûdân ve Mısır ve'l-Endülüs. Leyden.
- İmâmuddin, S. M. (1990). Endülüs Siyâsî Târîhi. (Ter. Yusuf Yazar). Ankara.
- İnan, M. A. (1964, 1965). Asru'l-Murâbitûn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağribve'l-Endülüs, I, II, Kâhire.
- Jülien, C. A. (1978). Târîhu İfrikiyye Şimâliyye. (Ter. M. Mezalî, Beşir b. Selame). Tunus.
- Kalkaşandî, Ebi'l-Abbas Ahmed b. Ali (1963). Subhu'l-A'şâ fi Sanaati'l-İnşâ. (Yay. Muhammed M. Abdulhamid). Kahire.
- Kitâbu'l-Hüelü'l-Mevşiyye fi Zikri'l-Ahbârî'l-Merrakûşiyye (1979), (Yay. Süheyl Zekar, Abdulkadir Zemâme). Dâru'l-beydâ.
- Köprülü, Fuad (1974). “Ribat” Vakıflar Dergisi, Sayı: II, İstanbul.
- Medenî, Ahmed Tevfik (1963). Kitabu'l-Cezayir. Kahire.
- Merrakuşî, Abdulvahid (1949). Mu'cib fi Telhîsi Ahbârî'l-Mağrib. (Yay. M. S. Uryan, M. A. Alemî). Kahire.
- Nâsırî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halid (1954). Kitabu'l-İstiksâ li Ahbârî Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ. (Yay. Cafer Nâsırî, Muhammed Nâsırî). Dâru'l-beydâ.
- Neccâr, A. (1989). Mehdî İbn Tûmert Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Mağribî Sûsî. Beyrut.
- Nuveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvahhab (1983). Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb. (Yay. Hüseyin Nassar). Kâhire.
- Özaydın, A. (1988). ‘Abdullah b. Yâsin’, DİA, I, İstanbul.
- Özdemir, Mehmet (1993). “İbn Rüşd’ün Yaşadığı Dönemde Endülüs”, İbn Rüşd. Kayseri: E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi.
- Prevençal, L. (1956). İslâm fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs. (Ter. S. M. Abdulaziz Sâlim, M. Salâhuddin Hilmî). Kâhire.
- Prevençal, L. (1970). “Sûsülaksâ”, İA, XI, 73-76, İstanbul.
- Razuk, Muhammed, “Hafsiler”, DİA, IV.
- Subkî, Takuyyuddin (1906). Tabâkatu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ. (Yay. Ahmed b. A. el-Kâdirî). Mısır.
- Tourneau, R. (1977). Afrika ve Batı İslâmı İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti. Ter. Hürrem Yılmaz. (Yay. P. M. Holy, A.K. S. Lambton, B. Lewis), İstanbul.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin (1928). “İbn Tûmert”, Daru'l-Funun İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9 Tişrîn-i Evvel, İstanbul.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (1984). Siyerü A'lâmu'n-Nubelâ. Beyrut.
- Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim Levlevî (1289). Tarihu'd-Devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye. Tunus.
- Ziya Paşa (1859). Endülüs Tarihi. İstanbul.

